

VALORI DE PATRIMONIU TEHNIC LA ORADEA – FRAGMENTE DIN ISTORIA CELOR DOUĂ OROLOGII UNICE ALE BISERICII REFORMATE „ORAȘUL NOU”

HOCHHAUSER RONALD*

VALUES OF TECHNICAL HERITAGE IN ORADEA – CHAPTERS FROM THE HISTORY OF THE TWO UNIQUE CLOCKS OF THE REFORMED CHURCH „ORAȘUL NOU”

ABSTRACT: *The present study is meant to be an episode of the uncommon story of the first and so far only two clockworks of the Reformed Church from the Orașul Nou district of Oradea. Initially placed, one in the western tower and the other one in the eastern tower of the ecclesiastical edifice, the two cultural assets were manufactured in different periods – 1844 and 1896 – by naturalised locksmith masters in Oradea: **Tébi János** (1771–1851) and **Daday József** (1828–1909). The rather unusual set up of the horologe that was first built and raised in mounted state from the outside of the building by means of a pulley system took place in 1872. The second horologe, simpler in design, was put in place in 1897. The clockwork, dating back to an earlier period, was preserved to posterity and reconditioned quite recently, in a self-taught manner. The praiseworthy author of this work is **Emődi András**, an expert in old books and archivist of the Reformed Diocese around Piatra Craiului from Oradea. Today, this horologe is part of a permanent exhibition in the eastern steel-lattice mast of the church. The other horologe stands firmly in its place in the eastern tower, rather damaged, still waiting to be reconditioned and included in the exhibition circuit. It should be mentioned that these two historical pieces are likely to become part of the national cultural patrimony.*

KEYWORDS: horologe, preservation, reconditioning, exhibition, capitalisation

REZUMAT: *Prezentul studiu se dorește a fi un episod din povestea aparte a primelor și singurelor două orologii-mamă ale Bisericii reformate din cartierul orădean Orașul Nou. Așezate inițial, primul în turnul vestic și cel de-al doilea în turnul estic ale edificiului de cult, bunurile culturale au fost realizate în perioade diferite, 1844 și 1896, de meșteri lăcătuși naturalizați la Oradea: **Tébi János** (1771–1851) și **Daday József** (1828–1909). Operațiunea de amplasare mai neobișnuită a primului orologiu, ridicat gata montat pe la exteriorul clădirii, cu ajutorul unui sistem de scripeți, a avut loc în 1872. Cel de-al doilea, construit mai simplu, a fost așezat în turlă în 1897. Orologiul-mamă cu o datare mai veche a fost prezervat posterității și recondiționat destul de recent de către **Emődi András**, prin forțe proprii. Autorul lucrării, care merită toată lauda, este expert în carte veche și arhivar al Eparhiei Reformate de pe lângă Piatra Craiului din Oradea. Astăzi, acest orologiu este parte a unei expoziții permanente, amenajate în cafasalul estic al bisericii. Orologiul din turnul estic stă neclintit din locul său. Aflat într-o stare de avansată deteriorare, încă așteaptă să fie prezervat și inclus în circuitul expozițional. Mai trebuie menționat că ambele piese istorice este posibil să facă parte din patrimoniul cultural național!*

CUVINTE CHEIE: orologiu, prezervare, recondiționare, valorificare expozițională

În incinta Bisericii reformate din cartierul orădean Orașul Nou, clădire monument istoric, se află două orologii istorice, construite în secolul al XIX-lea¹. Bunurile culturale tehnice provin din tot atâtea ateliere de lăcătușerie și orologerie locale, aspect constatat la demararea cercetării noastre *in situ*, în urmă

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea, ronald.hochhauser@mtariicrisurilor.ro

¹ Orașul Nou – cartier al orașului pe malul stâng al Crișului Repede.

cu aproape un deceniu. Deși nu am reușit să le identificăm imediat, am avut unele presupuneri vizavi de producătorul ceasului din turnul estic al edificiului². Ieșirea din conul de umbră ce a întunecat precizia datării și a atelierelor de proveniență, se pare că s-a produs în toamna anului 2017, la puțin timp după declanșarea procedurii de recondiționare a orologiului mai vechi, montat inițial în turnul vestic. Reluarea subiectului privind orologiile istorice, abordat lacunar în literatura de specialitate din țara noastră, o considerăm absolut necesară în contextul restaurării bunului cultural amintit, dar și al cercetărilor arhivistice recente³. Să vedem, așadar, un nou episod din povestea aparte a celor două piese susceptibile de a face parte din patrimoniul cultural național, nu înainte, însă, de a oferi câteva date despre monumentul care le găzduiește!

Biserica s-a ridicat pe locul unde anterior se aflase un grânar transformat în casă de rugăciuni pentru protestanții de rit calvin (**Fig. 1**). Aceasta a fost construită în stil clasicist, în conformitate cu planurile inginerului comitatului Bihor, Szász József. Deși proiectul inițial prevedea o clădire cu două turnuri, între anii 1835 și 1853 s-a realizat doar sala bisericii. Cauza trebuie căutată în faptul că, în toți acești ani, lucrările de edificare au fost perturbate de lipsa de fonduri, dar și de evenimentele *Revoluției de la 1848–1849*. Cele două turlle simetrice, prismatice, au fost înălțate destul de târziu după realizarea sălii, în perioada anilor 1870–1871⁴.



Fig.1. Vedere generală a Bisericii reformate din Orașul Nou, monument istoric (Cod: BH-II-m-B-01035). Imagine surprinsă în toamna anului 2019.

Unul dintre adepții ridicării acestei construcții a fost **Tébi János** (1771–1851), meșter lăcătuș și orologier naturalizat la Oradea, membru al breslei unificate a tâmplarilor, lăcătușilor, sticlărilor, strungarilor și producătorilor de arme (puști) din oraș. Ales prezbiter al bisericii protestante din Orașul Nou, după 1820, acesta a făcut parte din comisia de supraveghere a construcției, participând activ la strângerea de fonduri și la alte activități conexe, de pregătire a investiției. Deoarece nu avea cum întrezări de la început durata îndelungată a ridicării clădirii, în anul 1843, acesta s-a angajat să realizeze un *orologiu-mamă* pentru noua construcție aflată în lucru⁵. Inițiativa a fost prezentată consiliului parohial care și-a dat imediat acordul pentru proiect. Nimic nu a fost surprinzător, fiindcă **Tébi János** a renunțat la cheltuielile cu manopera din afinitatea sa față de biserică, solicitând finanțare doar pentru piesele componente. Ceasul, poate unul din ultimele sale creații, a fost definitivat în aprilie 1844 și depus într-un depozit, în așteptarea finalizării lucrărilor de construcție a bisericii. Încă înaintea terminării sălii, meșterul

Tébi János trece la cele veșnice, opera sa fiind trecută cu vederea până în luna mai a anului 1871, când echiparea bisericii cu un ceas de turn a devenit mai mult decât

² O foarte scurtă descriere a felului în care au fost construite orologiile și a modului lor de funcționare a fost realizată de noi, încă în acea perioadă (2011), pentru materialul unei expoziții permanente, cu conotații tehnice, sub formă de panouri, amplasate în turnul Palatului Primăriei din Oradea. Din acest motiv, acum și aici, nu mai revenim la această abordare!

³ Pe această cale ne exprimăm gratitudinea și înalta considerație față de **Emődi András**, expert în carte veche și arhivar al *Eparhiei Reformate de pe lângă Piatra Craiului din Oradea*, pentru disponibilitatea de a ne fi consiliat în demersul întreprins și de a ne fi pus la dispoziție rezultate ale unor cercetări individuale aflate sub protecția legii dreptului de autor, dar și materiale de autor publicate în limba maghiară, cu traducere în limba română, cum ar fi Emődi 2019, pp. 75–88, pp. 167–175.

⁴ Pentru mai multe date despre clădire, a se vedea: Péter 2003, p. 28.

⁵ Alte lucrări realizate de meșterul **Tébi János** au fost amplasate în biserici, cu preponderență, reformate, din localitățile: Zsadány (1814), Pocsaj, în românește Pocei (1817), Gebe sub actuala denumire Nyírkáta (1822), Körösszegapáti, în românește Apateu (1836) – azi, toate în Ungaria; Cetariu (1817), Beiuș (1826) – azi, în județul Bihor; Mănăstireni (1834) – azi, în județul Cluj.

necesară. Cine altcineva putea susține cu vigoare această cauză decât un lăcătuș fabricant de orologii? Este vorba despre **Daday József** (1828–1909), naturalizat tot la Oradea, cu atelier în imediata apropiere a centrului orașului unificat, încă din 1860⁶. El a primit misiunea de a materializa mecanismul de repartizare a forței la arătătoarele din turnul în care urma a fi amplasat mecanismul construit de **Tébi János**, dar și cele opt cadrane (4+4) și arătătoarele asociate – cu minutarul mai scurt decât orarul (**Fig. 2** și **Fig. 3**).

În opinia noastră, lucrarea astfel terminată s-a numărat printre primele de acest gen din activitatea lui **Daday József** ca fabricant de orologii. Remarcăm însuși faptul că, încă din acel moment, s-au confecționat opt cadrane, semn că se intenționa găsirea unei soluții pentru punerea în mișcare, inclusiv a arătătoarelor din celălalt turn! Cele evocate ne îndreptătesc să considerăm că puține orologii de pe actualul cuprins al României au avut o asemenea soartă, cu referire fie și la următoarele aspecte: punerea în funcțiune la aproape trei decenii de la construire și la peste douăzeci de ani de la moartea executantului, cu componente realizate în premieră de către un alt meșter. Apreciem ca neobișnuită și operațiunea de manevrare a ceasului amplasat în turnul vestic finalizat, dar încă înconjurat de schele, deoarece, acesta a fost ridicat gata montat pe la exteriorul clădirii, cu ajutorul unui sistem de scripeți. Credem, totuși, că înainte de semnalizarea „primei” ore exacte în vara anului 1872, instrumentul de măsură a fost curățat de impurități și gresat adecvat!

La puțin timp după intrarea în exploatare a ceasului, meșterul **Daday** a primit sarcina de a-l arma zilnic, de a-l întreține și, așa cum am anticipat, de a găsi o soluție tehnică pentru punerea în mișcare a arătătoarelor montate pe fațadele turnului estic. După mai bine de două decenii de căutări, acesta a decis fabricarea unui al doilea ceas, de o construcție mai simplă, fără mecanisme de semnalizare sonoră, amplasat în turnul estic, în 1897 (**Fig. 4**).

Oare de ce a recurs meșterul la această rezolvare, care, până la urmă, se constituie într-o particularitate a edificiului de cult? În opinia noastră, unul dintre motivele posibile este distanța prea mare dintre axele turnurilor. Apoi, alegerea a fost făcută din considerentul că orologiul mamă existent s-a dovedit subdimensionat pentru transmisia și repartizarea mișcării la o distanță așa mare și părea, oarecum, depășit tehnic. În final, al treilea motiv îl constituie presupusele rațiuni de ordin pecuniar ce avantajau păstrarea ceasului realizat de **Tébi János**, în detrimentul implementării unui eventual nou orologiu-mamă, dimensionat corespunzător, și a unui sistem modern de transmitere și distribuire sincronizată a mișcării la arătătoarele din ambele turnuri. După ce i s-a încredințat și mentenanța acestui al doilea ceas, **Daday József** s-a preocupat de amândouă, până aproape de sfârșitul vieții sale. Este de remarcat faptul că mecanismele funcționau în mod independent unul față de celălalt. Prin urmare, a fost aproape imposibil de realizat ca ele să indice simultan același timp trecut!

În 1913, activitatea de asistență a fost preluată de **Mezey Dezső** (1867–1949), cândva ucenic al meșterului **Daday**, mai apoi succesor al atelierului condus de acesta. Trebuie spus și că prima reparație capitală a orologiului din turnul vestic, a avut loc în 1912 sub directa îndrumare a mai noului său protector. **Mezey Dezső** s-a îngrijit de ceasuri până la terminarea Marelui Război. În perioada interbelică mecanismul lui **Tébi János** a fost supus mai multor intervenții, curățiri și/sau reparații curente, executate de firme specializate – Bárdos József – Gavallér Dezső – sau de mici meseriași – Cser István.

Primele și singurele orologii din existența bisericii au fost pornite pentru ultima oară în anii 1970. Ulterior, cel din turnul vestic a fost mișcat din locul său, probabil pentru a fi demontat, curățat, reparat și, în cele din urmă, reactivat. Mentenanța nu a mai avut loc, bunul istoric rămânând dizlocat, în așteptarea unei sorți mai bune. Orologiul din turnul estic a rămas neclintit de la locul său, situație în care se află și astăzi! Lipsa unei protecții legale riguroase, dar și indiferența manifestată față de aceste bunuri, a condus la degradarea lor în timp. Semnificația lor istorică și tehnică a fost (re)descoperită de omul de cultură

⁶ Pentru mai multe date despre meșterul **Daday József**, cetățean respectat al orașului Oradea de altădată, a se vedea: Hochhauser 2016, pp. 17–28.



Fig.2. Orologiul-mamă construit de Tébi János. Imaginea prezintă starea acestuia în februarie 2011 – mișcat din locul de serviciu, cu cadrul și subansamblurile componente originare ruginite și patinate, frânghiile tăiate și eliminate de pe tambururi.



Fig.3. Componente ale mecanismului ruinat, de repartizare a forței la arătătoarele celor patru cadrane din turnul vestic, toate realizate de meșterul lăcătuș Daday József. Azi, despre soarta cadranelor și arătătoarelor nu se știe nimic. În februarie 2011, suprafața pieselor menționate era deja puternic corodată.

Emődi András (a se revedea nota de subsol 3) care, în toamna anului 2017, a întreprins demersuri cu privire la prezervarea pentru posteritate a orologiului amplasat în turnul vestic – la 145 ani de la inaugurarea sa. Acesta s-a angajat inclusiv la restaurarea bunului istoric deteriorat. După obținerea avizului favorabil al prezbiteriului *Parohiei din Orașul Nou*, ansamblul orologiului a fost desfăcut piesă cu piesă, in situ⁷. Numerotate în prealabil și coborâte din turn, acestea au fost transportate într-un depozit. Operația de restaurare s-a realizat prin forțe proprii, cu pasiune, vreme de aproape două luni. Re(asamblarea) componentelor originare a decurs în doar două ore, incluzând și fixarea cadrului metalic pe un suport din lemn, în balconul estic al bisericii destinat cândva fostului cor de băieți. De altfel, acesta a fost și locul ales de consiliul parohial pentru expoziția permanentă ce are în centrul atenției orologiul restaurat (**Fig. 5**). Vernisată la 13 mai 2018, pe lângă piesa „cu greutate”, ea mai valorifică: mecanismul de repartizare a mișcării la arătătoare și două limbi de ceas, unul orar, altul minutar (**Fig. 6**). De asemenea, mai cuprinde patru planșe în limba maghiară, care furnizează informații, în parte inedite, cu privire la repartizarea orologiilor istorice pe cuprinsul comitatului Bihor, la câțiva meșteri orologieri cu activitate în Oradea, la cele două turnuri ale bisericii și, nu în ultimul rând, la orologiile sale unice.



Fig.4. Orologiul-mamă, cu o construcție mai simplă, gândit și executat de Daday József – nu dispune de mecanisme de semnalizare sonoră. Imaginea reflectă starea acestuia în februarie 2011, când l-am găsit nemișcat din locul său, cu structura și subansamblurile componente atacate de rugină, cu funia tăiată, dar înfășurată pe tambur.

⁷ A) Orologiul-mamă: Dimensiuni de gabarit, fără pendul (cm) – 130 × 70 × 110; Masa estimată (kg) – 150; Lungimea pendulului (cm) – 250; Număr componente (după desfacere) – 250; B) Sistemul de transmisie și repartizare, cadrane: Număr componente (după desfacere) – 150.



Fig.5. Orologiul-mamă construit de Tébi János, după restaurare, în primăvara anului 2018.



Fig.6. Două limbi de ceas originale (orar și minutar) și subansamblul de distribuție a mișcării la arătătoare, după restaurare (2018).

Încheiem studiul nostru prin acest exemplu pozitiv de prezervare pentru posteritate și de valorificare expozițională a unei piese posibil de a fi clasată, apreciind inițiativa specialistului *Eparhiei Reformate de pe lângă Piatra Craiului din Oradea*, de a aduce mai aproape viitorul față de ce înseamnă cultură și civilizație identificată în tehnică.

BIBLIOGRAFIE:

- Emődi 2019 – A. Emődi, *Tébi János nagyváradi lakatosmester toronyórái. Gondolatok régi óraszerkezetek lehetséges sorsáról* (Orologiile meșterului lăcătuș János Tébi din Oradea. Gânduri despre soarta posibilă a unor vechi mecanisme de ceas), în „ISIS. Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek” („Caiete ISIS: Revista restauratorilor de etnie maghiară din Transilvania”), nr. 19, Odorheiu Secuiesc, Editura Muzeului Haáz Rezső, 2019
- Hochhauser 2016 – R. Hochhauser, *Două orologii de la sfârșitul secolului al XIX-lea, produse ale aceluiași atelier mecanic din Oradea*, în *Anuarul Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova*, Serie nouă VII, Brăila, Editura Istros, 2016
- Péter 2003 – Z. Péter I., *3 secole de arhitectură orădeană*, Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2003